

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԻԲԱՍԵԱՆ ԱՒԱՆԴՈՒԹԵԱՆ

ԸՍՏ Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ

ԵՒ ՆՈՐԱ ԱՂԲԵՐԱՅ ՎՐԱՅ

(ՏԵՍ ԶԻՆ. ԽԱ. ԷՋ 54, 111):

ԳԼՈՒԽ Բ.

Գլխաւոր աւարկութիւնք և կարծիք արդի բաւարարաց ունեց. — Լուծումն այն կարծեաց. — Պատմական հաշտութիւն. — Հաշտական ապագայքը Մարիբասայ գոյութեանն և հնութեանն. — Նիւտոնի, Բարեկոնի և Եկրատանայ դիւանք. — Անոնց ստոյգ գոյութիւնն և հանգամանքն:

Ժի՞ւր դարու անաշտութեան հետ նաև ինքնահաճ ըննադատութիւնն այս պէս կ'ընդունէր, և այս մեր նախնի, թաց եղբակացութեամբ այն հնագոյն աղբբայց համաձայնութենէ՝ Մարիբասեան երկասիրութեան վրայ ծագած բուսոյն դէմ գրեթէ յայտնապէս աչք կը փակէ: Ումանք՝ յետ Ֆրէդէրի մինչև ցայսօր՝ ոչ միայն Մարիբասայ անձին Գրիստոնէ 150 տարի յառաջ ըլլալուն գոյութիւնն, այլ նոյն իսկ անոր կարծուած երկասիրութեան աղբբին և աւոր հնութիւնն անգամ մերժեցին, և կը ջանան մերժել Ռենանի և Գադգրմէրի այս երեք պատճառք. Ա. թէ Նիւտէ շատ ժամանակէ՛ի վեր(606) կործանած էր ՚ի Մարաց, չէ մարթ վերստին կանդնած համարել զայն, ի ժամանակին՝ յորում Պարթևը ապստամբեցան ի Սեւեհիացոց, և թէ անկէ վերջն Ասորոց վրայ մէկը թագաւորած չի կրնար ըլլալ որուն՝ այն քիչ ժամանակի մէջ Նիւտէ արքայանիստ քաղաք եղած ըլլայ: Բ. թէ Աղեքսանդր՝ Գաղղէացոց գրեանքը թարգմանել տալու ոչ ժամանակ ունեցած է և ոչ գիտաւորութիւն: Գ. Մար. Աբաս կատինա անունն Գրիստոնէ վեր.

ըլ գործածական Ասորոյ մ'անուն է: Յիրաւի, որչափ որ մէկ կողմանէ կը յարգենք այդ քաջահմուտ արեւելագիտաց կարծիքն և չենք ուզեր ուղղակի և առանց թէութեան անոնց հակառակիլ, որոնք ստոյգ խոստովանելով սեմական լեզուաց և պատմութեան նկատմամբ՝ կրնան ուսուցիչ ըլլալ, սակայն միւս կողմանէ դիտելով անոնց բերած փաստից, եթէ ոչ ամենուն՝ այլ գէթ բազմաց պատմական, ստոյգ և բացայայտ հիմանէ զուրկ ըլլալն, և միանգամայն անոնց պարզ ենթադրութեանց և դրական բացասութեանց հակասութիւնքը՝ ի նկատի ունելով, չենք կրնար և պէտք չենք անոնց ամէն բաժնի՝ իբրև ստուգութիւն և պատմական իր ընդունել և զետրինացի դատափետեալ տեսնել:

Միթէ այդ լեզուաբանական ենթադրութեամբը չէ, որ Ռենան հակառակ պատմական և յայտնեալ վիպութեան Ս. Գրոց և Եկեղեցոյ, որ կ'ապացուցանէ թէ Գրիստոնէ 1500 տարի յառաջ գրած է Մովսէս, ժխտեց մովսիսեոն հնգամատենին առ կենդանութեամբ նորա գրուած ըլլալն, այլ շատ դարերէ վերջը. և թէ չորս աւետարանիցն ոչ թէ Գր. Թու. Ա. գարունն՝ այլ Բ և Գն մէջ գրուած են և բոլորովին օտար հեղինակութեամբ: Ինչպէս 1879ին ՚ի Ս. Ղազար տպուած նախնեաց թարգմանութեամբ Արիստիդէս իմաստասիրի առ Ալեքիանոս կայսրն արտասանած ջատագովական ճառից հարազատութիւնը, զորս արդ ուսումնականք իբր վաւերական կ'ընդունին:

Սակայն թողլով ասոնց նման դեռ ու.

բիշ վրիպակ ենթադրութիւններ, կը փութանք Տիւրքիէ հայազիտին հետ ապացուցանել՝ եթէ ոչ գրականապէս այլ գէթ հուանօրէն, թէ Մարիբասեան պատմութեան աղբիւրն՝ Վաղարշակայ ժամանակ այն քաղղէական մատենին յունարէն թարգմանութենէն՝ ի լիզուասորի փոխուած է Ասորւոյ մը ձեռամբ: Եթէ ոչ Նինուէն, այլ անյուշտ անոր հնութիւնքն անցեր էին ի ձեռս Մարաց ե Պարթեաց: Վերջապէս, թէ Մար Արաս կատինայ անունն տրուած է նոյն իսկ Քրիստոսի թուականէն յառաջ՝

Իրացընէ, Մարաց զՆինուէ գրեթէ հիմնադրատակ կործանելուն վրայ ա. մինեին ընդդիմութիւն չունինք. վասն զի այն աղետալի դէպքին ճմարտութիւնը որոշ եւ անժխտելի կերպով կը վկայէ պատմութիւնն: Բայց միթէ ստի. պուած ենք նոյնպէս լռելու, թէ այն՝ վերստին կանգնուած չէ: Դեռ տեքի ճիշտ բացատրելով. որ պատմութիւնն կը ստիպէ զմեզ բացէ ի բաց մերժել այն հինաւորոյ՝ կամ՝ անոր համանուն նոր քաղաքի մը եւ անոր հնութեանց զոյժութիւնն կամ առ թաղաւորութեամբ Արեաց, կամ Սելեկիացոց եւ կամ Արշակունեաց: Թերեւս այս պատճառաւ, որովհետեւ հին պատմութիւնը լռած է, ըստ դիպաց, ինչպէս կ'ըսեն հակառակորդք: Ոչ բնաւ, այս բանաւոր ե

պատմական փաստ չէ, ինչպէս լռութիւնը միշտ բողոքաւորութիւն չէ, եթէ իրօք լռած եւ լինէին: Ուրեմն առանց ուղղակի պատմութեան գէմ մտառու լու, կրնանք բռնել թէ Վաղարշակայ ժամանակ Նինուէ՝ քաղաք մ'ենդած ըլլայ համանուն հնոյն Նինուէի:

Ուրեմն ինչպէս կը տեսնեն ընթերցողք, Բունաց եւ Հոռլմայեցոց, Հայոց եւ Ասորւոց պատմագիրք առհասարակ մինչեւ ցԱստեմանի, ոչ միայն կը յիշատակեն զՆինուէ այլ նոյն իսկ այնպէս մանրամասն եւ այնպիսի հանգամանքներով կը նկարագրեն լայն, որ անկարելի է թէ իրօք կանգուն չի լինէր:

Բայց պատմագրաց համաձայն վկայութենէն զատ՝ նաեւ Հոռլմէական կայսերաց կղզոգիտի, Տրայիանոսի, Մաքսիմիանոսի եւ Գորդիոսի Պիտի դահեկանքն եւ այսօր կը ներկայանան մեզի (Niniva - Claudiopolis) Նինուէի - կըլդոգիտայոյտը արարուածովքն հանդերձ. Ե. յայտնի կերպով կը հաստատեն անոր զոյժութիւնը կամ վերահաստատութիւնը՝ կղզոգիտս կայսեր ժամանակ:

Ուրեմն բոլոր այս պատմական հաւաստիքը զիմացնիս ունենալով, շատ բանաւոր է եզրակացնել, թէ Ասորե. ստանի այն հուշականուն շահաստանն 606ին կործանմամբ այնուհետեւ եւ ընդ

1 Եւ իրօք Սարաբոնի պէս անձի մը վկայութիւնն մեր այս ենթադրութիւնս կ'իրականացնէ: Նա իւր աշխարհագրութեան ԺԱ Գրոց 532 ինն մէջ եւ Ե Գրոց ԺԳ գլխին մէջ՝ Մեծին Տիգրատայ Արշակունւոյ իշխանութեան սակ գրաւուած տեղեաց մէջ կը յիշէ նաեւ յստուանէ զՆինուէ կամ զՆինու, որոյ վրայ մասնաւոր կերպով ուշ կը գործընէ Սէն-Մարգրէն հանձնորդ քաղղկացին (Պատմ. Արշ. Հա. Ա.) ըսելով. « Թէ վերջոյնեալ աշխարհագրին խօսքը՝ բուն Նինուէ քաղաքին վրայ է. վասն զի յոյն մասնաւորներ որք կ'ըսէ. եւ յաղաքի վառեալ դերքեր որ զՆինուսի եւ զԱրեւելաւ կային տեղին »:

Տակիտոս (Տարեգ. ԺԲ, էջ 304) խօսելով զՄհերդատայ կամ Մեհրատայ թագաւորէն Պարթեակ, որ թագ կապելով ի Հռոմէ՝ կապիտի Ասորւոց կուսակալին օգնութիւնով անջաւ ընդ Արիարէսն, այսպէս կ'ըսէ. « Եւ ի դնաւն առին զՆինուէ. երբէն չեւաթոն Ասորեա. լայն, եւ զԱրեւելա՝ ամբողջ աշխարհուր վասն վեր-

ջին պատերազմին Գարեհի ընդ Աղեքսանդրի ուր զօրութիւն Պարսից կործանեցաւ »: Ամիննոս իսկ կը յիշէ Նինուէ վայր յորջորջեալ եւ կամ զնոյն ինքն Նինուէ քաղաքը. եւ հիմա կը գրուի իսկ կողմերը Նինուս անուամբ աւանմը: Աստեմանի (Bibl. Orient. vol. II, p. 459; vol. III, p. 104, 269, 344). Քր. Թու. եպիսկոպոսա. Նիսա եղած էր համարի զայն Մուսուլի մեարաւ պոլսին, այսպէս Ասորեաստանի կամ Արիարէնի եւ պիսկոպոսին իշխանութեան սակ: — Ամմ. Մար. Կեղոս, ԺԳ 8. համաձայն Տակիտոսի՝ Եռլիսի ժամանակը կը հաստատեն Ասորեաստանեայց այն հինաւորոյ քաղաքին զոյժութիւնն Արիարէնի մէջ: Եստ եզրակացուցիլ է առ այս եւ համաձայն Տակիտոսի, Արգաւու՝ առ Ներսէճեան գաւառն Ասորեաստանի գրած պատճէնը, զոր խորհրդայն Ներսէսի գրեւորէն առնելով՝ մէջ էր բերէ. « Զգիր ողջունի թոյլ տեսի. եւ զՊերդուէն ԺԻ ի կապանաց... եւ եթէ կամ իցէ քեզ կարգեցես զնա ի վերակացութիւն Նինուէի »: (Խոր. Գրք. Բ, ԳԷ. ԼԳ, էջ 231):

միշտ ոչ միայն երկրիս խաւերուն տակ և 'ի մոռացութեան չմնաց, որպէս կարծի յոմանց, այլ նոյն իսկ հանգոյն հինաւորց Տրոյիոյ՝ մի և նոյն գրից վրայ այլ և այլ ժամանակաց մէջ նորոգուելով՝ այլ և այլ աղգաց շահաստան եղած ըլլայ, այսինքն Պարսից, Մակեդոնացւոց, Պարթևաց, Ասորաց, և հուսկ յետոյ գուցէ արևմտեան կայսերաց և Արաբացւոց:

Իսկ Գաղղըմէրի այս կարծեացը, թէ անկարելի է որ Ասորեստանեայց այն հինաւորց քաղաքը քիչ ժամանակի մէջ կանգնուած և Ասորաց թագաւորանիստ եղած ըլլայ, ոչ միայն կ'ըսենք թէ անկարելի չէ, այլ է՝ ևս հուսմանկան. զի եթէ 'ի Մարա-Պարսիկ թագաւորութենէնց ցլլեքսանդր առնելու ըրանք, և եթէ յԱլեքսանդրէ մինչև ցվաղարշակ՝ դարական միջոց կոչ և մեծամեծ յեղափոխութեանց ժամանակ մ'է:

Արդարև եթէ պատմութեան հարցընելու ըլլանք՝ նա մեզի կը ցուցնէ ակն յայտնի վայրութեամբք շատ գիւղաքաղաքներ և նոյն իսկ անմարդարևակ անդեր, որոնք ամենաառաջ ժամանակի մէջ եղան արքայանիստ քաղաքներ, զոր օրինակ, Երուսաղակերա՝ Հայոց, Բիւզանդիոն՝ Բիւզանդական կայսրութեան, և Մծբին, Եդեսիա, Ռուհա Հայաստանի:

Բ. Խորենացի քաջ զիտէր արդէն Նինուէի կրկին կործանումը, նախ յամին 788 յառաջ քան զԳրիստոս վարբակէս մարի ձեռքով. և երկրորդ անգամ, (606) Կիսքսարայ և կամ Սեփահակայ ձեռքով: Եւ, անշուշտ զայս օճնելով 'ի նկատի, կը գուրցէ թէ Մար Աբաս զրկուեցաւ 'ի Նինուէ, և ոչ թէ առ Արշակ, որ թագաւոր էր 'ի Բաղ (Բակարա) քաղաք յերկրին Քուշտնայ (Բակտրիա):

Դարձեալ, չի գուրցեր թէ առաքեաց զնա Արշակ 'ի Նինուէ կամ թէ հրամայեաց բանալ զգիւսնատուն Նինուէի, հապա ինչ. այլ թէ առաջի առնել նմա զգիւսնն արքունի՝ որ ի Նինուէ՝ այս.

ինքն է զյիշումնագիրս, և զմատենան արքունի՝ որ (յառաջ) էր, լեալ էր, 'ի Նինուէ, Դիւան և մատենադարան ոչ միայն օտար լիզուաց մէջ (տես 'ի բառարանն [Իդրէի] այլ նաև մեր լեզուին մէջ գիւսնագիր կամ մատենան կը հասկցուի, և իրօք դորձածուած կը գտնենք 'ի Գրոնիկոնն Եւսեբի, (մասն Ա. էջ 8), ուր միւսակեդարու թարգմանին այսպէս կ'ըսէ. « Բայց պատմէ ըզսոյնս որ զմատենադարանս (զմատենան) ժողովէր՝ Դիոդոր Սիկեղացի:

Նոյն իսկ իբրև փոխաբերական ձև կրնայ գործածած ըլլալ Խորենացի գիւսն բառը՝ գնչանակողը՝ փոխանակ նշանակելուց, և զպարունակողը՝ պարունակեալին տեղ գնելով, որ խիստ շատ է մեր լեզուին մէջ. օրինակ իմն, քեւտարուն՝ ծափս հարկանէն, դաշոք յառաջէն, և այլն. փոխանակ ըսելով՝ մարդիկ ծափս հարկանէն, արջառք բառաջնն:

Եւ եթէ չենք ուզեր ուրեմն Հայ Հերոդոտոսին զծած հորիզոնէն դուրս ելլել և նորանոր անտեղութեանց մէջ ինկնալ, պէտք ենք այսպէս հասկնալ այդ պատմութիւնն. ինչպէս Եդեսիոյ գիւսնագիրքն 'ի Մծբնայ և 'ի Սինուէ պայ հոն փոխադրուելով՝ կ'ըսուին նաև Մծբնայ և Սինուէի գիւսնք, այսպէս և Նինուէի գիւսնագիրք փոխադրուելով 'ի Բաղ, կը կոչուէին գիւսնք Նինուէի: Ուստի այս երկայնաբանութեանց երկուքէն մին ընդունելու են Խորենացւոյ հակառակորդքն. կամ այն է թէ Նինուէ կանգնուած էր այն ժամանակ Բաղ յորթորջեալ, և հոն կը թագաւորէր Արշակ Մծբն, և կամ կործանեալ էր, և այն թագաւորը մասնաւոր Բաղ քաղաքը կը նստէր ('ի Բակտրիա), Ուստի եթէ ստուգիւ Բաղ քաղաքը կը թագաւորէր, և Մար Աբաս հոն գնաց վաղարշակայ կողմանէ, ըսել է թէ Բաղ քաղաքի գիւսնը բացաւ անոր առջև, որ յառաջ 'ի Նինուէ եղած էր, և յետոյ Մարայ և Պարսից ձեռքով նախ 'ի Շօշ և յեկբատան և ապա ուրեմն յեկբատանայ և 'ի Շօշ՝ Պարթևներուն այն

դիքսանդր, Արշակ և Վաղարշակ :

Մարիրասեան պատմութեան կամ խորենացոյ հակառակ եղած երկրորդ ընդդիմադրութիւնն, այսինքն թէ Աղեքսանդր ժամանակ ունեցած չէ և չուզեց ամենեւին Քաղդէայացոյ գրեթէ թարգմանել տալ ի յոյն լեզու, ամենատար փաստ մը կ'երևի, ոչ միայն զուրկ ի պատմական հիմանէ, այլ նոյն իսկ հակառակ պատմութեան և այն բանասիրաց պատիւ չընող: Սակայն քննենք մէկ մը Մակեդոնացի վեհանձն աշխարհակալին յարեւել արշաւելուն նպատակը, անոր ոգոյն ձկտմանը, և նոյն ժամանակէն՝ յունական մատենագրութեան ինչ կերպարանք առնուլը, և տեսնենք թէ ինչ նոր լոյս կը ծագի :

ԳԼՈՒԽ Գ.

Մեծին Աղեքսանդրի նպատակն յարեւել. — Կելսոսարան Աղեքսանդրեան դոկտրինատեալագրութեան և յԱրեւել և յԱրեւմտս. — Տեսութիւն Մար և Կատիկայ բառից և անոր կիրառութիւնը նպա քան զՔրիստոս. — Այսոցոյց գոյութեան Մար իրաս Կատիկայի. — Մարաբբա Մծուրնեցի. — Սերիոս և կարծեցեալ Ալարանդեոսեան արձանագիրք. — Առաջնորդին Մարիրաս Կատիկայի. — Դանկուայի ենթադրութիւնը. — Լաւագոյն մեկնութիւն մի :

Այն մատենագիրներն և կենսագիրքորդ ուղեցին այս վերոյիշեալ երեք ճշմարտութիւնք՝ այն մեծահոգի մեծասիրտ աշխարհակալին վրայ անձնաւորելով՝ ապագոյ դարուց աւանդել, իբրև անմահական դրոսատեաց արժանի, և այն ժամանակի մարդկութեան յանկարծակալն յեղիփոխութեան յիշատակ, այսպէս կ'ըսեն՝ թէ, Աղեքսանդրի յԱսիա արշաւելուն առաջին և զըլխաւոր նպատակն էր՝ այն ընդարձա-

կածաւալ, բաղմամարդ և ուշարհիւ գեղեցիկ մասին մէջ, քաղաքական և բնկերական բոլորովին նոր կազմութիւն մը հաստատել, և ճշմարիտ բարոյական միութիւն՝ յունական դպրութեամբ :

Եթէ ուշ քննեք պատմութեան, բայց ի խորենացոյ նախնաբար յիշած ապացուցութենէն, այս ճշմարտութեանս կ'երաշխատեն նաև վկայութիւնք Դիոդորոսի Սիկիլիացոյ և մեր նախնեաց թարգմանութեամբ Աղեքսանդրի պատմութեան հեղինակին ¹ :

Այս երկու հեղինակութեանց առաջինն կը վկայէ, թէ Աղեքսանդր զրի վրայ առած էր իւր այդ նպատակը և թէ այն դիրք գանուեցաւ Աղեքսանդրի առանձին թղթոց մէջ. իսկ վերջինը՝ կ'ըսէ թէ « Շինեաց զերկոտասան քաղաքս ² յանուն իւր, որ մինչև ցայժմ կան չէն և լիակատար և բնակեալ են անթիւ մարդիկ » :

Արդ եթէ Աղեքսանդր իրօք այս նպատակն ունէր, և անոր համար կանգնեց տարբեր ազգաց և աշխարհաց մէջ զանազան քաղաքներ, և հարցնեք, ինչ միջոցներով կրնար բարգաւաճեցընել զանոնք ոչ միայն նւթապէս այլ և մատուրական յառաջագիմութեամբ և իւր նպատակին հասնիլ, Այլ այլ ազգ, բայց եթէ գաղթականներ զրկելով, մոցնել այն ազգաց մէջ հելլէն դպրութիւն և գեղարուեստս, տանելով Յունաց փոքրասոյ և այլոց հանճարեղաց հրաշակերտ և անմահ գից արձաններ, (որոնք ուղեւով զաստուածս մարգակերպ ներկայացնել զմարդիկ սքանչելի ճարտարութեամբ աստուածացոյցին), և անոնց կատարմանը՝ նպաստամտոյց ըլլալ :

Բայց ինչպէս կրնար մէկէն ի մէկ և առանց խրտեյնելու զանոնք՝ հելլէն

¹ Տպեալ ի վեհնեակի ի Տպարանի Ս. Դաւարու, 1842. զոր ոմանք Արիստոտելի կ'ընծայեն, ոմանք Տոմոթոսի՝ և այլք Վաղարշապի Սակայն այդ երկասիրութեան հեղինակն մի ալ ըլլայ, ընտրելագոյնն է և կրնայ միւսներուն շատ տեսութեամբ լոյս տալ :

² Աղեքսանդրի որ ի զուարակագլուխ ձին լինեաց, Աղեքսանդրիս զԿատարսոն, զԱ-

ղեքսանդրիս՝ զ'ի Պսմոյ, զԸնդրանիկոյ զԱղեքսանդրիս, զԱղեքսանդրիս՝ զԱրեւելայ, զՄիշագետոյ զԱղեքսանդրիս, զԱղեքսանդրիս զ'ի վերայ Դիւթո գետոյ, զԱղեքսանդրիս զԲաբելոնի, զԱղեքսանդրիս՝ զարովագեան, զԱղեքսանդրիս՝ զ'ի Մասագեթիս, զԱղեքսանդրիս՝ զառ ի Քասանթոսի, զԱղեքսանդրիս՝ զառ ի Ենդիպատս (Պատմ. Աղեք. էջ 136) :

դպրութիւն մտցնելով զարդոցնէն ւրիշ զեռ այն արեւելեան ազգերն գեռ իւրենց յատուկ գաղտնարներով և վիպատանական աւանդութեամբ կը սընանէին, և անրաժանելի կերպով յարեալ էին իրենց աղգային, պատմական և կրօնական հեղինակութեանց :

Առաջին ընդդիմադրութեանը մերձեցնելով մեր խօսքը՝ կ'ըսենք. թէ այն ազգաց երկասիրութիւնք նախ թարգմանել տալով և յունարէնի հետ ի միասին անոնց առջեւ զննելով՝ իսկ վերջնայն համար կրնա՞ր նոյնպէս ըսել թէ Աղեքսանդր թէ ժամանակ և թէ մեծ փոյլ թռնեցաւ ասիական ազգաց մը տակուր և քաղաքական զարգացման :

Նախ պատմութիւնը մեզի կ'ըսէ թէ 33 տարուան մեռաւ Աղեքսանդր. 18 տարեկան հասակին մէջ սկսաւ իւր պատերազմունքը, եօթն տարուան մէջ վերջ տուաւ իւր աշխարհակալութեանը, իսկ կենաց վերջին ութ տարիները խաղաղութեամբ անցընելով՝ կրնար այն բաներուն պարապիլ, և իրօք իսկ պարապեցաւ :

Ասոր ստոյգ օրինակներ՝ ահաւասիկ գիմաղնիս կեցեր են Յուլիոս Կեսար և Նորոյէոն Պոնապոլոյ, որոնք թերիս այնչափ ևս խաղաղ ժամանակ չունեցան, բայց անոց մասց երկուքն և մեծագործութիւնները զամենքը կը զորմայրեն մինչև ցայսօր :

Դառնալով մեր առաջի խօսքին, յիշատի կը գտնենք վերը յիշած նախնեաց թարգմանութեանը մէջ (էջ 178-180) ստոյգ և իրական սպացոյցներ, ուր Աղեքսանդր իւր վերջին կտակին մէջ՝ կ'ընէ իւր յանձնարարութիւնքն ու սպարապետս և իշխանս խորհրդաւորի ժողովրդեան Հոսոցացոց և Մակեդոնացոց ¹ :

¹ « Ահա հրաւրեցաւ իմականաց թագաւորացն՝ նախ առաջին Նախնա առաքել ի գորուէն գահեկանս ոսկւոյ քանքարս հազարս յԵգիպտացոց մէջեանս, վասն որոյ և զգիտ մեր հրամայեցաւ անդ որ տանէ և զհարգս կազմուած ծոյն » :

² Ընդհանուր վկայութիւնք գիտնոց կը հաստատեն թէ Յունաց գաղթականութեամբը զոր

էթէ այս պատմական անժխտելի վկայութիւններս ևս չունենայինք, նոյն իսկ որուն որ ծանօթ է մակեդոնացի աշխարհակալին՝ Արիստոտելի քով դառտիարակուած ըլլալն և անոր փառախնդիր ողին, որ Հոմերոսի քաջաց վրոյ երգած տալերն՝ իբրև իւր առաջին Գանձը համարելով մինչև իւր բարձիտակ կը պահէր, և իւր վարժապետին հետ թնամայալ՝ ուղեւոր իւր ժամանակի առաջին գիտնականն երկիւր, այսպէս նաև ամենահաւանական է թէ, Բարեւրին և Եկրատանայ պէս համբաւաւոր թագաւորութեան և չքեղաբարուածով ոստաններու տիրած ժամանակ՝ նոյն իսկ անոնց հնութեան անգին արարուածքն ևս յունարէն թարգմանել տուած է, (յորմէ և մարիբաւսեան պատմութեան Հոյկազունեաց մասին աղբիւրը) : Ստուգիւ ոչ միայն Աղեքսանդրի՝ այլ նաև ամենայն հանճարեղ տնձի համար, սակէ աւելի ինչ բնական հետաքրքրութեան տալիս կըրնար ըլլալ, քան տեսնել այն հնաւանդ և բազմադարեան գիւանդիրքը, յորում գիւղաղնական ժամանակի քաջաց գործերն անգամ կը պարունակուէին. բայց իրեն համար մէկ մէկ խորհրդաւոր և եռանդն արժարժող փակ ծրարներ էին. և ինքը թարգմանել չի տար զանոնք և անոնց անցիլը չի տեղեկանար. այս բացարձակապէս Աղեքսանդրի հոգւոյն և բնաւորութեանը դէմ է, և ոչ ոք կրնայ ենթադրել :

Բաց աստի, Աղեքսանդրի դարու յունական գիտութեանց և մատենագրութեան յանկարծակի և բոլորովին տարբեր կերպարանք ² մ'առնունք՝ դրեւ թէ ակն յայտնի մինչև հիմայ ուղղակի այն յոյն թարգմանչաց և անուղղակի

տարածեց Աղեքսանդր ի բոլոր Ասիա, փորձաւորական և քործնական գիտութիւնք՝ որոնց համար այնչափ փոյլ տարաւ նա՝ մեծապէս ծաշեցան, և ոչ միայն քաղաքական առևտրական գործոց մէջ Փաքըն Արիս և անոր գրացի սահմանք՝ Յունաստանի հետ կը մրցէին, այլ նոյն իսկ ըստ վկայութեան Ս. Հերոնիմոսի՝ ի բաց առեալ զՓաղատիա, բոլոր Ասիա յունարէն

մարիրաւանս պատմութեան տղերք
նկատմամբ ունեցած կարծիքնիս կը
հաստատէ:

Քննենք երրորդ ենթադրութիւնն ալ,
որուն մարիրոսեան պատմութեան ընդ-
գիմագրողք այնչափ յարգ կու տան:

Ասորերէն Մար բառին նկատմամբ,
զոր յարգի բանասիրաց ոմանք Ռընա-
նի հետ կ'ըսեն, Տէր կամ Հայր կը
նշանակէ, ամենեւին ընդդիմութիւն չու-
նինք: Բայց թէ Քր. թու. Գ. և Դ. դա-
րերու մէջ և եկեղեցական իշխանաւո-
րաց միայն կը տրուէր, և թէ Մ. խո-
րենացի այն նշանակութեամբ և եթ
գործածած է, այս բանիս դէմ ոչ
միայն մենք կը բողոքենք, այլ նաև
պատմութիւնն չի կրնար առանց գը-
ծաւորութիւն հանելու և երգուընդը-
նելու՝ ընդունիլ:

Նախ պէտք է համարիլ թէ այն ա-
ծականի կիրառութիւնը կար քրիստո-
նէական թուականէն յառաջ՝ բայց յի-
տոյ մասնաւոր կերպով սեփականեցին
ժառանգաւորաց եկեղեցւոյ կամ ե-
պիսկոպոսաց. ինչպէս օրինակ իմն,
էին Տէր և Հայր բառերը ի հիթանու-
թեան՝ Յունաց և Հայոց մէջ, և ան-
խտիր կը գործածուէին թաղաւորաց՝
Տէր աղքատ, Տէր իշխան. և Հայր
Մարդ, եւ, Հայր իշխան (խոր. Բ. ԳԼ.
Է) ներքինապետաց արքայի և նահա-
պետաց կը տրուէր: Այսպէս և Հռով-
մայեցիք Pater պատուանունը քրիստո-
նէութենէ յառաջ՝ ծերակուտի ան-
դամաց կու տային, զոր յետոյ սեփա-

կանեցին ժառանգաւ որաց եկեղեցւոյ:
Սակայն տա ժամն համարինք թէ
այն բանասիրաց ըսածին պէս ըլլար.
ուրեմն այն ժամանակ կը հարցնենք.
Մ. խորենային ինչպէս կրնար զիրա-
հաւան գտնուիլ և խաբուիլ անոր հնու-
թեան վրայ, ինչպէս կը համարի Ռը-
նան: Արդարև այս սնահաւատալի կ'ե-
րեի մեզ, և խորենային չէր կրնար տը-
գիտունալ. ինչպէս այսօրուան օրս ա-
մենայն դը, Հայր Պօղոս, կամ Հայր
Պետրոս անունով հեղինակի մ'երկա-
սիրութիւնը տեսած ժամանակ՝ չի կրը-
նար կետարու. կամ Աղեքսանդրի ժա-
մանակակից մեկու մ'ընծայել: Ուստի
եթէ խորենացին Մար վերագրին նա-
նակութիւնն և անոր կիրառութիւնը
գիտնալով հանգերձ՝ իբրև վտարաշա-
կայ ժամանակ ապրող անձ մը կը յի-
շատակէ, ըսել է թէ խաբուած չէ, և
Ռընանի ըսածն հակասութիւն է. իսկ
եթէ շանդրադաճնալով, ուրեմն բսել
է թէ վերջի դարուց ասորի եպիսկո-
պոսաց միայն յատուկ չէր, այլ Քրիս-
տոսէ յառաջ իսկ և անխտիր գործա-
ծուած էր:

Սակայն եթէ զխորենացի այնչափ
տոգէտ չհամարինք ասորերէն տարա-
զուց և բառերու կիրառութեան մասին,
որ իրօք չէ, Մար Աբաս անունն յիշած
ժամանակ՝ ոյն անձին Հայր կամ Տէր
նշանակութիւնն ալ կրնար զնել, ըստ
խոր սովորութեան. ինչպէս կատի-
նային կը յարէ սյր ուշլով. վասն զի
կատինայ՝ ըստ բանասիրաց՝ կամ կա-

երկուքին վերայ ալ Աղեքսանդր մեծ հոգ և խը-
նամ կը տանէր, զճարտարարուեստս և զպուե-
տը մեծամեծ վարձած յորդորելով: Աւրեմն
կը ծայցնէր. ի՞նչ պատճառաւ ծագեցաւ այն
տարբերակ փոփոխութիւնն:

Վասն զի անէկ վերջը փաղցեացուց և արեւ-
ելեան հնութեանց սկսան պարտալիլ Յոյնը, և
ասոր սկսաւ մէկն 'ի մէկ յունական գեղ-
արուեստից և մասենագրութեան վրայ երևիլ
տրեւեղան մտաց ազդեցութիւնն, որ միտ զիմ-
ծայալիլն և զանձնին սիրած էր, և թէ և ա-
րուեստական իրաց, եթէ յիշատակարանաց վե-
րայ և եթէ 'ի պատմութեան, և անոնցմով կը
ներկայանար անոնց մտաց առջև. միտ փափո-
կին և բարակին անկ' զմեծն և զանհետեւն կը
նշխտագաղափարէր:

լեզու կը գործածէին. և ասոր ստոյգ ապացոյց
են այն ազգաց ոչ միայն կահ կորստեաց, այլ
և ակրութեան գրամոց որպիսութիւնք, որոնք
այսօր կը ներկայանան մեզի ոչ պարզապէս յու-
նարէն գրով, այլ նոյն իսկ յունաէր վերատառ-
ութեամբ: Եւ Պլուտարքոս որ կէս դար վերջը
կու գայ, կը վկայէ մեր Արատաւորաց՝ Մենին
Տիգրանոյ որդւոյն համար, թէ յունարէն լե-
զուով սղբերգութիւններ կը շարադրէր:

Սակայն անէկ զարմանալի գէպք մը՝ որուն
ուրիշ կերպով մեկնութիւն չի կրնար արուիլ,
այս է. որչափ որ յունական լեզուն և մտա-
նագրութիւնն եթաւով տարածեցաւ և ընդ-
հանուր եղաւ, նոյնչափ ևս սկսաւ յիւր նախ-
նական և փափուկ վայելչութենէն խաղա-
լիլ, փոխանակ անէկ ողորկուելու, թէպէտ և

տինա քաղութէն առնուած է և կամ
Katino բառէն, որ է իմաստուն, սրա-
միտ, ուշիմ :

Գուցէ խորենացին իրեն սոսկական
անձ մը՝ բազմազառ և ձերութեան
սկարութեամբ զգածեալ՝ չանդա-
գարձաւ : միթէ Սահակ բագրատու-
նին ևս, առ որ կը զրկէր գիրք գիրք
իւր երկասիրութիւնն, և որուն վերայ
ըրաւ իւր աւուր գիտողութիւնը, ինչպէս
կը վկայէ խորենացին, զորս այժմ կ'ը-
նեն հմուտք 'ի պատմաբանս : չառ-
բակուսեցաւ բնաւ այն հեղինակին
նոր ժամանակի և ծանօթ կիրառու-
թեան վերայ, իբրև հին ընդունելով
զայն, և յանուն այն անձանօթ հեղի-
նակին մէջ բերուած կեղծ հատուած-
ներն Հայկայ և անոր յաջորդաց վե-
րայ : Միթէ բոլոր իւր ժամանակակից
բազմաեղու և բազմահմուտ թար-
գմանչաց տեսութենէն ևս վրիպեցաւ,
որոնք մինչև այն օրերը ասորենէնով
վարակեցան և Ասորւոց մատենագրու-
թեանը քաջածանօթ էին : Ինչպէս ա-
ռանց ամենին անոր գէժ՝ բողբոջու-
ընդունեցան զՄար Աբաս իբրև տոհ-
մային պատմութեան հնագոյն հեղի-
նակ մը, եթէ իրօք չըլլար կատինայ և
կամ Մար Աբաս կատինայի անուամբ
հնագոյն երկասիրութիւն մը : Անտա-
րակոյս ասոնք այնպիսի բանաւոր են-
թագրութիւններ են՝ որ գիւրաւ չեն
լուծուիր, և եւրոպացի բանասէրք կամ
խորենացոյ քննադատներն իսկ, ե-
թէ 'ի նկատի ունեցած ըլլային՝ այլ

ազգ պիտի խորհէին, և կամ մեղի հետ
'ի միասին եղրակայնելով, թէ՛ կամ
այն ատորի հեղինակի անունն և զոյու-
թիւնն՝ իբրև հին ծանուցեալ էր այն
ժամանակ, և կամ անոր պատմութեան
աւանդածներն՝ համաձայն կ'ընթեանա-
լին Հայաստանի կենդանի աւանդու-
թեանց և երգոց վիպասանութեանն¹
հետ, որ ըստ վկայութեան էմինեանի,
Պարսից Շահ-Նամէի պէս ամբողջական
բերվածած մ'էր, յորում էին Հայոց
Ասորեստանի և Մարաց թագաւորաց
և անոնց պատերազմաց պատմութիւն-
ներն : որով բնաւ չկասկածեցան հը-
մուտ թարգմանիչք մեր Ե դարուն :

Անկարելի չէ այժմ ապացուցանել
Գրիստոսէ յառաջ ոչ միայն շատ ան-
ձանց Մար յորջորջելը, այլ նոյն իսկ
կարծեցեալ հեղինակին հնութիւնը :
Մարիբասեան պատմութեան հեղինա-
կը չէ միայն որ այս անուամբ կը յոր-
ջորջի, և ոչ իսկ խորենացին է միայն
որ կը յիշատակէ զՄար իբրև կատի-
նայ, խորով թէ՛ ժամանակ կը յիշէ խո-
րենացի (Գ. զԷ. Ե) Մար յորջորջմամբ
Ծովագ իշխան մը . . .

Հնագոյն յիշատակարան մը մեր օրե-
րը 'ի յայտ դալով Նիմրուտի պալատին
մէջ գտնուած կոթողին վերայ, զոր
բանասէրք իմալուս Գ կ'ընթեանուն
(թոռն Սաղմոնաստարայ Բ) : այս թա-
գաւորս իւր այլ և այլ պատերազմաց
մէջ, զորս բրաւ Զակարտի լերանց մէջ,
ատորի թագաւոր մը կը յիշէ գերի բռն-
նած, որ Մարի կամ Մար կը կոչուէր :

1 Արգարև ուշի ուշով քննելով այն աւան-
դութիւնը, զոր պատճէ խորենացի գլմծագոր.
Ծուրեմք Գամբրամայ 'ի Հայս և գլմծահանե-
նորին, յանուն Մարբաս կատինայի, (զոր քա-
ջահմուտն էմին հայ Հոմերոսներու մասց եր-
կունք կը համարի), այն ժամանակ բողբոջին
պէսք ենք համոզուել Ասորւոց քոյուսէիսնը
վասն զի այնպիսի պարագաներ կը յայտնեն Շա-
միրամայ պատմութեան առաջին և վերջին մա-
սերը, զորս բողբոջին անբխանան պատմա-
գիրք Յունաց և Հռովմայեցոց : օրինակ իմն Ա-
րա Գեղեցիկ մահ և կենդանանալը, Զրագալս
Մոգի բռնանալն, և այլն : Արգ. որովհետև անտե-
ղն է ըսել թէ այդ հաղորագրու աւանդու-
թիւնքը Մովսէս իւր ժամանակակից ժողովըր-

դեան երգերէն հանեց ուղղակի, որք ծանօթ էին
ամենուն իբրև աւելեք հայկական մուտայից,
աւելմն յայտնի է թէ յունարէն թարգմանեալ
քաղգէացի մատենէ մը հանեց զանոնք, որուն
վերայ Ասորւոյն անունը կը պահուէր : Սակայն
այս քաղգէարէն մատենին աւանդածով ոչ շատ
հաւանական է որ անուղղակի կերպով հայ Ժս.
ղովբոցոց նախապատմական ժամանակի երգերն
և զոյոյցը կ'ած ըլլան : Պ. Էմին ևս (վէպք Նոյն
Հայ) այդ կարծիքէն էր : Գրանդի թէ և բազմա-
յեղեղեալ է վէպն մեր անցանկելով նախ 'ի մա-
տենն քաղգէացի, յետոյ հրամանաւ Մեծին
Աղբասանցի 'ի յոյն լեզու փոխեալ իսկ հուսկ
աւելմն հրամանաւ Աղապարկայ հանեալ անտի-
քաղմահմուտ Ասորւոյն » :

Իսկ Մարիբաս Կատինայի գոյու-
թեանն իբրև զօրեղ և եղրակացուցիչ
հաւաստիք կրնան համարուիլ, Ա. տոհմային
պատմագրաց առհասարակ սկե-
սարկութիւնքը: Ղազար փարպեցի (Ա-
ռաջութան պատմ. էջ 4) կ'ըսէ. « Ընդ
բազում ճառս մատենից առաջինոց
պատմագրացն Հայոց անցի »: Ո՛վ են
Հայոց այդ առաջին պատմագիրքը, բաց
'ի Բուզանդացոյն և Ագաթանգեղոս-
սէն, եթէ ոչ Մարիբաս և Ուղիւպ:

Սակայն դեռ աւելի հետաքրքրական
է փաւստոսի վկայութիւնը, որ իւր Գ.
դպրութեան Ա գլխուն մէջ Հայոց պատ-
մութեան վերայ խօսելով կ'ըսէ, թէ
« Ի ձեռն ուլլոց գրեցան », Ո՛վ են այդ-
ոյլ և այլ Հայոց վրայ երկասիրող պատ-
մագիրքն. մենք՝ զԱգաթանգեղոս մի-
այն ստուգիւ կը ճանչնանք, յառաջ
քան զԲուզանդ: Ուրեմն Ագաթանգե-
ղոսէն զուրս և անկէ յառաջ ևս կային
որիշ Հայոց պատմութիւն գրողներ,
յորս էր Մարիբաս, որի գրութիւնն
անշուշտ ժանօթ էր հայ աշխարհին,
ինչպէս ըսինք, և զոր Ագաթանգեղոս
իւր գրոց յառաջաբանին մէջ « Հայ-
րական մատեան » կը կոչէ:

Բ. Ուրիշ Կատինայ մ'ալ կը յիշա-
տակէ Ս. Հերոնիմոս՝ իւր երկասիրու-
թեանց մէջ (Հո. Ե. 12 էջ), որ շատ
հաւանական է թէ Մ. Խորենացոյ
Մարիբաս Կատինան՝ ըլլայ, և ասոր
հնութեան վերայ տարակուսելու ամե-
նելն իրաւունք չունինք և առանց
պատմական վկայութեան դէմ գնելու՝
կտրելի չէ ժխտել թէ Վաղարշակայ
ժամանակակից և քաղղէական հըն-
ուանդ մատենէն հանած պատմագիր
մ'եղած չէ. վասն զի նոյն իսկ Ս. Հերո-
նիմոս իւր Եզեկիէի մարգարէութեց
մեկնուին ըրած ատեն՝ առ այն կը գի-
մէ, և անկէ արեւելեան ամենահին ժա-
մանակի բանակաց նկարագիրը մէջ կը
բերէ, որ յայտնի և անբացասելի ապա-
ցոյց մ'է անոր հնութեան:

Գ. Մ. Խորենացոյ յիշած Մարի-
բաս Կատինան դեռ աւելի յայտնի
կ'ըլլայ եթէ դիմելու ըլլանք Սերէոսի,
որ իւր պատմութեան Ա դպրութեան
մէջ ուզելով Հայաստանի հին պատ-
մութեան մասին խօսիլ՝ այսպէս կ'ը-
սէ. « Անդ հայելով 'ի մատեանն Մա-
րաբայ փիլիսոփայի մծուրնացոյ, զոր
եգիտ դրոշմեալ 'ի վերայ արձանի Մը-
րին քաղաքի յապարանան Սանատրուկ
արքայի, հանդէպ զրանն արքունական
տաճարին ծածկեալ յաւերածի արքու-
նական կայսերին »: ... Քանզի զսինս
տաճարին՝ այնորիկ խնդրեալ 'ի դուռն
արքային Պարսից, և բացեալ զաւե-
րածն վասն սեանցն, ըստ զիպան ար-
ձանագրին դրոշմեալ 'ի վերայ վիմի
զամս և զաւուրս հինգ թագաւորաց
Հայոց և Պարթևաց յունարէն դպրու-
թեամբ, զոր իմ գտեալ 'ի Միշագետն
'ի նորին աշակերտացն, կամեցայ ձեզ
զրուցակարգել. քանզի այսու ունէր
վերնագիրն այսպէս »:

« Եւ Ագաթանգեղոս գրէ՝ գրեցի 'ի վերայ
արձանի այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին
թագաւորացն Հայոց՝ հրամանաւ քաջին Տրգո-
տայ, առեալ 'ի դիւանէ արքունի, զոր փոքր մի
և ազա յիւրում տեղւոյ տեսցես զպատմէն »:

Եւ իրաւցընէ, մէկէն կու գայ Սերէոս
կարծուած հեղինակը՝ Հայոց առաջին
ցեղապետներու դիւցազնական պատ-
մութիւնն ընելու, որ շատ բանով հա-
մաձայն է Խորենացոյ կամ Մարաբաս
սոյ աւանդածին, բայց շատ տեղ ևս
կը տարբերի այնպէս՝ որ այնուհետեւ
դժուար է կարծել թէ Սերէոսեան
կարծուած և ատուածին հեղինակն իո-
րենացիէն կամ անոր աղբիւրէն փոխ
առած ըլլայ:

Ուստի այս բիւր անգամ աւելի խոր-
հրդաւոր հաստուածք, քան զՄարի-
բասեան կամ Խորենացոյ պատմու-
թեանը, հրատարակուելով 'ի Կոստ-
Պոլիս 1851ին, մեծ յեղափոխութիւն
պատճառեց ոչ միայն տոհմային պատ-

1 Legi et ejusdam Catinae, quem Syri
Ասրոն id est, acutum et ingentissimum vocant,

brevem disputationem, putantis castro-
rum ordinem in solitudine ad orientem, etc.

մութեան այլ նոյն իսկ ազգային և օտարազգի բանասիրաց մտաւորական հորիզոններուն վրայ: Ոմանք առին զայն ամբողջակի և 'ի նպատակ խորենացելոյ կամ անոր յիշատակած Մար Աբասին վարեցին. իսկ ուրիշ՝ ընդհակառակն՝ ուզեցին այնու Մար Աբասայ հնութիւնն եղծանել:

Որոնք որ զՄար Աբաս կոտորեցին. թու. Գ. և 'ի դարու անձ կը կարծէին, այս անանուն, չփոթ, մասամբ հնազոյն և մասամբ ևս նոր և կեղծ հատուածով, Պ. Պատկանեանի և Կուր. շմիթի հետ կարծեցին թէ գրեթէ բոլորովին ապացուցուեցաւ իրենց այն կարծիքը, առանց աղէկ ուչ զնելու անկողմնաւոր հոգւով այն յօդուածին ներքին հանգամանաց և Մ. խորենացելոյ կամ Մարիբասեան պատմութեան հետ ունեցած սերտ յարաբերութեանց և անոնց գրեթէ բառ առ բառ նմանաշայնութեան խորը թափանցելու:

Ուստի մենք այս երկու ծայրայեղ կարծեաց մէջ տեղը կենալով, և այն հատուածին հնութիւնն յարգելով, չենք տարակուսիր անոնց աղբիւր ըլլալու առաջնութիւնը խորենացելոյ յիշած Մար Աբասին տալ, առանց բացասելու թէ նոյն իսկ Սերէոսին ընծալուած հատուածին մէջ յիշած Մարաբաս Մծուրնեցիին՝ կարենայ հաւանօրէն առաջնոյն հետ մի և նոյն անձն եղած ըլլալ. յորում անծանօթ մէկն ձեռք խառնելով՝ անյայտ ժամանակի մէջ՝ վեր 'ի վայր բրած է շատ մը ժամանակագրական, պատմական, և ազգաբանական անուններ և դէպքեր, և իւր քովէն տեղ տեղ ընդարձակելով և պարսկական յատուկ անուններ աւելցնելով և շատ տեղ ևս համառօտելով: Այսպէս և ամիսնայն որ առանց նախապաշարման բաղդատելով զանոնք իրարու հետ, կարելի բան չէ որ բնագիր ըլլալու առանձնաշնորհութիւնը խորենացելոյ Մարիբասայ չտայ:

Թերևս աւելի աղէկ ըլլար մեր ընթերցողաց որոշ դադարար տալու համար՝ զնել դէմ՝ ընդդէմ Մ. խորենացելոյ և Սերէոսի այն հատուածքը. սակայն մեր 1878ի Բազմավիպի առաջին պրակին մէջ՝ Հ. Ներսէս ճշտոյեան դրած ըլլալով՝ զանց կ'ընենք. միայն այն երկու հատուածոց կամ պատմութեան ներքին և արտաքին պատճառաց վերայ՝ կ'ուզենք մեր ընթերցողաց ուշադրութիւնն ուղղակի դարձնել, որոնք իրին ստուգութիւնն ըստ բաւականին յայտնի կ'ընեն:

Իրաւցընէ, ինչ կը նշանակեն այն անծանօթ հեղինակին, եթէ Սերէոսն է, այս խօսքերը, որ յետ ըսելոյ յԱ. դպրութեան. « Շարագրելով առաջից զառ 'ի յապայան եղելոց, և ցուցից համառօտիւք զարդեաց ժամանակաց զաղեօխցա վերաբերութիւն զամս և զուրա հինգ թագաւորացն՝ յիշտակելով », մէկէն աւելցնելով, « թէ. « Անց նոյնելով 'ի մատենան Մարաբայ, փիլիսոփայի Մծուրնեցելոյ, զոր եղիտ... 'ի Մծրին քաղաքի », Հարցընենք, արդեօք ո՞վ է այդ զտնողը, և ինչո՞ւ համար առաջին դէմքով խօսած ժամանակ, մէկ մ'ալ յանկարծակի յարրորդ դէմքի փոխուեցաւ: Բարէ խորհրդաւոր խառնակութեան առնունց և խօսից Սերէոսի և Ոգաթանդեցոսի, ուստի պէտք է որ վերջապէս լոյս մը ծագէ քննութեան առջև:

Յառաջ երթալով՝ դեռ աւելի կոտկած յարուցանող մթութիւններ մէջ տեղ կ'ելլեն: Մի և նոյն երեսին մէջ այսպէս կ'ըսէ հեղինակն... « Բանգի զսիւն տուճարին այնորիկ խնդրեալ 'ի դուռն արքային Պարսից », և այլն... իսկ թէ ո՞վ է այն թագաւորն, և ինչ պատճառաւ կը խնդրէ, բոլորովին անյայտ է և առանց պատմական հիման: Դարձեալ շարունակելով իւր խօսքը, կ'ըսէ. « և բացեալ զաւերածա վասն սեպնցն »¹ ըստ դիպան արձա-

¹ Մար Իբաս Կատինայի մէկ աւանդութիւնը կ'անուրիցէ, զոր կը գտնենք խորենացելոյ պատմ.

մութեան Ա. գրոց Թ. գլխուն մէջ, այսպէս... « և զմասն ինչ յոյճի գրուէ »:

նագրին դրողնալ 'ի վերայ վիմի զամս և զաւուրս հինգ թագաւորաց Հայոց և Պարթեւաց՝ յունարէն գրովաւ:

Հօս դարձեալ առաջին դէմքով կը սկսի խօսիլ. « զոր եմ գտեալ 'ի Միջագետս 'ի նորին աշակերտաց՝ կտմեցայ ձեզ զըուցակարգել »: և վերը յիշած արձանագրութիւնը մէջ կը բերէ. « Ես Ագաթանգեղոս գրիչ գրեցի... հրամանաւ քաջին Տրդատայ, առեալ 'ի զիւսնէ արքունի »:

Եւ զարմանալին այս է՝ որ արձանագրութեանց մէջ Ագաթանգեղոս ծանուցանելով, թէ. « զոր փոքր մի և ապա յիւրում տեղոյ տեսցես զպատճէն »: և իրօք յետ առնելոյ զազգաբանութիւն Հայկոյ և զվէպս Շամիրա մայ համաձայն խորենացւոյ կամ Մար իրան կատինայի, փոքր ինչ բացատրութեանց տարբերութեամբ, և Բագարամ և Բիւրամ և Աւստան նորագիւտ անուանց յաւելումբ, կ'անցնի մէկէն Արշալունեաց հարստութեանը, և ոչ թէ վերը յիշած հինգ թագաւորաց՝ այլ բոլորին, և էլ հասնի մինչև ցՊապ ցորգին Արշակայ:

Արդ եթէ ստուգիւ այն արձանագիրն Ագաթանգեղոսի էր, ինչպէս կրցաւ նա իրմէ վերջը եկող թագաւորաց անուանքը գրուիմել. վասն զի Հայոց թագաւորաց կարգը Տրդատ թագաւորին ժամանակէն ասորին կ'անցնի, և Պարսից Շապուհ երկրորդն ես կը յիշէ իբրեւ Տէր Հայաստանի. որ գրեթէ 383ին ապրեցաւ, մինչդեռ Ագաթանգեղոս Տրդատայ ժամանակակից և աւետոր քարտուղարն եղած է:

Դ. Պատմութիւնը կը վկայէ թէ յամի 65 առ Երուսնդաւ, Միջագետաց և Ռուհա Հայաստանի տէրութիւնը դաշինքով Հռովմայեցւոյ անցաւ, և Երուսնդակերտն եղաւ Հայոց ոտան. ինչպէս առ Արտաշէսիւ և խորսովս Ա և Տրդատայ Մեծի օրերը՝ Վաղարշապատն և Արտաշատ էին: Ռուսնն Տրդատ ինչ պատճառաւ և ինչ կերպով արձանագրել տուաւ հայազգի դիւցազանց և թագաւորաց անուանքը 'ի

Մծրին. և վերջէն ուսկից իմացաւ այն Պարսիկ թագաւորը, որոյ անունն իսկ խորհրդաւոր քօլի տակ ծածկած է, թէ Սանատրկոյ պալատին մէջ այնպիսի սիւներ և արձանագրութիւնք կան: Ինչո՞ւ համար Սանատրկոյ կ'ըսէ և ոչ թէ Տրդատայ, եթէ իբրացնէ Տրդատ կարենար նոյն ժամանակ հօն բնական ըլլալ և գրուիմել տուած: Ի՞նչպէս կ'ըլլայ ուրեմն որ ոչ միայն Ագաթանգեղոս՝ այլ ոչ Բուզանդ, ոչ Ջենոր Գլակ և ոչ իսկ խորենայիէն սկսեալ մինչև մօտ ժամանակներս եկող պատմիչք այս գիւպաց վերայ ամենեւին յիշատակութիւն մը չեն ընել:

Արդարեւ այն յօդուածին հեղինակն դիւրաւ կարծեր է զհինը նորին հետ կցել, կամ բոլորովին նոր բաներ մեղի աւանդել իրօք, զորս յառաջագիւտ գրացած էր Մարիթասեան կամ խորենացւոյ պատմութեանը մէջ. բայց դիւրաւ չէ կրցիր յայնմ յաջողիլ: Այնպէս որ ոչ միայն մինչև հիմայ մէջ բերած արտօքին պատճառաց հակասութենէն, այլ նոյն իսկ անոր ներքին բովանդակութենէն դիւրաւ կրնայ ամենայն դր իմանալ, թէ այն Մար Արթաս մուրնեցի փրկսփայլին երկասիրութենէն հանած, և իբր Ագաթանգեղոսէն գրուած տրձանագրութիւնն, զոր կը յիշէ Սեբեոսեան պատմիչը, խորենացւոյ յիշած Մար Իթասայ Հայոց նախնական ժամանակէն մինչև ցԱրտաշէս Ա աւանդած աղբիւրն է, որուն Ա մասը հայկազանց ժամանակի պատմութեան նկատմամբ՝ քաղցեական մատենէն հանած էր. իսկ միւսն՝ որ Արշակունի թագաւորաց ոմանց կը վերաբերէր՝ այսինքն Արշակոյ, և Արտաշէսի Ա, ինքն Մար Իթաս շարադրեց, Հայաստանի ուսանդութիւններէն օգտուելով, զոր տարաւ առ Վաղարշակ, և նա անոր մէկ մասը գրուածց 'ի վերայ սեան:

Աւտի այս արձանագրութիւնն անշուշտ խորենայիէն առաջ և կամ վերջն եկող դարուց մէջ գիպուածով գտնուելով, այն անձանօք հեղինակը ուզեր է

իւր կողմանէ ալ անոր մէջ դեր խաղալ, այսինքն, միտցնելով քանի մը յատուկ անուններ և պատմական նոր պարագաներ. բայց որպէս զի իւր դործն անընդունելի չըլլայ, մտածեր է այն զէպքը Տրդատայ և Ագաթանգեղոսի ընծայելի ինքնահար չորս տող արձանագրու թեամբ մը, (որ միւս աւանդածին հետ լաւ չի համաձայնիր), 500 տարի կետ ձգելով զայն քան զՄար իբաս, կամ ուրիշ արձանագրողի անուն չդրնելուն պատճառաւ՝ այն հնաւանդ յիշատակութեանց վերայ, և կամ ուրիշ պատմական և գուցէ Տրդատայ անոր նմանաւոր զէպքէ մը մակարեբելով զայն:

Սերէոսեան յօգուածին մէջ եղած Մարտրայ Մծուրնացին, կամ լաւ և՛ Մ. խորենացոյ Մար իբասայ երկաթի թափեամբ կեղծեալ հեղինակին համեմատութեամբ նոր ըլլալուն, որով և Մար իբասին բնագիր չըլլալուն ներքին պատճառներէ մէկն ալ այս է. ընդհանուր բովանդակութեան և կտրեկոր կէտերուն նկատմամբ՝ երկուքին մէջ ևս զրեթէ կրնա՛ք ըսել կատարեալ համաձայնութիւն կայ, (թողլով Բագրատունեաց ցեղի ծագման խնդիրը, որ զեռ ամենայն իրօք յայտնի չէ): Իսկ ընդհակառակն Հայկազանց թագաւորներուն վերը յիշած երեք աւանանքը և Արշակունեաց տւ շատերը՝ որ յայն արձանագրութիւնէ հանուած հնչմունք չունին բնաւ, և հանդերձ ժաւմոնակապրտիան ետևառաջութեամբ՝ կը տարաձայնին յիսարմէ, այսինքն է, չին գանուիր խորենացոյ քով:

Սերէոսը միայն կ'աւելցնէ, սակայն թէ ուսկից՝ այս չի դիտցուիր, թայտ այս պարագայը յայտնի կը ցուցնեն թէ այն պատմագրական հեղինակը հետեւած է խորենացոյ Մար իբասին և ոչ թէ խորենացոյ Մար իբասը՝ անոր վաճն զի անկէ (Սերէոսէն) երկու դար յառաջ է Հայ Հերոդոտոսը: Եւ եթէ իրմէ յառաջ այն անուանքը իրօք ըլլային՝ նա զանց չէր ընել յիշելու վաճն զի հետագայ մէկը, այն աղբերէն՝ ուսկից կ'առնուէր նայ աւելցը:

Նեղ ինչ ինչ յանուանաւ, ինչպէս ըրած է Սերէոսեան երկուսիրութեան հեղինակը, բայց ոչ պակսեցնել:

Իսկ եթէ Սերէոսեան հեղինակին Ագաթանգեղոսի ընծայած այն արձանագրութիւնը դուրս թողունք, զոր կուղշման ևս կեղծիք կը համարի, (Բաղ. հնդ. պր. Գ. էջ 297. 1877), և Մարտրայ Մծուրնացի փիլիսոփայն միայն մտածելու ըլլա՛նք, այն ժամանակ կրնայ եթաղուել թէ խորենացոյ ատեն անոր երկուսիրութիւն մը կար, և հաւանօրէն զայն կ'ակնարկեն խորենացոյ այս խօսքերը. « Եստե՛ն ոմանց անհաւաստի մարդոց 'ի Հայկայ զթագադիր ազգոց Բագրատունեաց լիւնել... և թէ 'ի բոյ բանից և անո՛ճ իմն յաղագս Հայկայ և նմանեացն կակաղէ »:

Սակայն ասով, նորէն պէտք է եղաւ կացնել թէ Մար իբաս կատինան չի դադրիր անոր բնագիր ըլլալէն, և թէ նա (Մծուրնացին) համոռօտեց զՄար իբասեան և կամ 'ի քաղզէարէն մասեանէն հանուած յունարէն և ասորի բնագիրը՝ հետագայ դարուց և թագաւորաց իւր այն անհամաձայն դանուած ցուցակովն 'ի միասին:

Ստուգիւ եթէ չենք ուղեր զՄ. խորենացի ոչ միայն հայր Հայոց պատմութեան՝ այլ և ամենայն կարծեցեալ հակասութեանց, վրիպակաց և խարդախութեան համարել, պէտք ենք անոր տղերի, այսինքն Մար իբաս կատինայի առաջնութեան և բնագիր ըլլալուն վերայ համոզուիլ, մանաւանդ հետագայ տոյս երկու պատճառաբանութեամբ: Խորենացին իւր Բ Գրոց Թ զլիսուն վերջերը լմայնելով վաղարշակայ որդւոյն Արշակայ պատմութիւնը, կը ծանուցանէ թէ. « Աստանօր սպառին բռնք ձերունոյն Մար իբաս կատինայ »: Իսկ ընդհակառակն Մարտրոս Մծուրնացին կամ Ագաթանգեղոսեան արձանագիրն, հայ և պարսիկ արշակունի թագաւորաց յիշատակութեամբ կ'իշխցնէ մինչև ցորդին Արշակայ ցղապ. որ մեծ անտեղութիւն

մէ՛ք եթէ զայն երիցադոյն համարելու ըլլանք: Բ. Ս. Հերոնիմոս իսկ, ինչպէս կանխաւ ըսինք, կատիւնայի յորջորջմամբ մէջ կը բերէ այն հնագոյն երկասիրութիւնն և ոչ թէ Մհարնեցւոյ, որ միայն Մ. խորենացւոյ աղբիւր Մարիբասին կը պատկանի, և ոչ թէ Սերէոսեան երկասիրութեան: Ուստի եթէ Գրիստոսի թու. Գ. կամ Դ դարուն կար Մարարբաս մը, ինչպէս կը կարծեն ոմանք յերոպացի քննադատից, և յաղգայնոց՝ Գարազայեան, Էմինեան և Մատկանեանը, նա ինքն Մծուրնեցի իմաստասէրն ըլլալու է, և ոչ թէ կատինայ պատմիչն: Ուրեմն եթէ զխորենացին օգտուած իսկ համարելու ըլլանք՝ ի Մծուրնեցւոյն, Արտաշիսէն վերջը եկող թագաւորաց մասին է և ոչ բնաւ անկէ յառաջ:

Արդ Մարիբասեան երկասիրութեան մի մասին արձանագրելուն պատմութիւնն որչափ որ խառնակ է և մշուշով ծածկուած և իւրք հակասական, առ Սերէոսի, նոյնչափ ևս աւելի որոշ է և պատմական ճամբարութեան կերպարանք կը յայտնէ, եթէ վերստին գիտնելու ըլլանք առ Մ. խորենացի՝

Ուրեմն ասանք ամէնքն ալ այնպիսի

1 Նա կ'ըսէ, Թէ Վաղարշակ թագաւորեր 'ի Մծբին, և թէ հօն արձանագրելու տուաւ զայն:

Արդարեւ այս բոլորովին չամոճայն է նոյն իսկ տարաքին պատմագրութեան. վասն զի շատերը Սարաթոնի հետ ոչ միայն Արշակունեաց հարստութեան սկիզբէն մինչև ցնդունեաց զԱռահայ Հայաստան և զՄծբին հոյ թագաւորաց իշխանութեան մէջ մասն և նոյն իսկ ածուանիտաքաղաքը նշմարած են, այլ նոյն իսկ Հերոդոտոսի վերաբերութեամբ, չէրէն և այլք, Հայկազունի իշխանաց ոմանց ժամանակէն 'ի վեր' զՄիգրէտէ Հայոց՝ Հայաստանի մի մասն կը համարին:

Խորենացի՝ Արգարու քեռորդոյն իշխանոյ (Սանատրուկոյ) դէպք մը կը իշխէ, որուն եթէ ուշ դարձնելու ըլլանք՝ այն իսկ կրնայ նոր լոյս ծագել կրկին աւանդութեանց վերայ, այսինքն է: Սանատրուկոյ՝ զՄծբին քաղաքը, որ խախտուալ էր 'ի շարժմանէ, նորոգած ժամանակ՝ զբաւնուած ըլլալ այն Մարիբասեան արձանագրելու, և Սանատրուկի փոխել է իւր պաշտօնին մէջ բայց յետոյ ուրիշ յեղափոխութեանց ենթարկուելով՝ նորէն անյայտացած ըլլալ, մինչև որ Ա. և է դարուն քարձեալ գտնուել է այն պայտաքին մէջ. և անշուշտ այս պատճառաւ է որ կ'ըսէ Սերէոս « պալարանն Սանատրուկ արքայի »:

պարագաներ են, զորս եթէ խոր քննութեան առնելով, և մասնաւոր խորենացւոյ երկասիրութեան վերայ դրուածք մը դրած ըլլային, նոյն իսկ Ռենան և Գալլըմէր այնպէս գիւրաւ այն կեղակարծ դատողութեանը չէին գար, և անոնց հետեողքն անգամայն պէս առանց խորին և լաւ ընտրողութեան այն հեղինակին հնութիւնը չէին համարձակիր գիւրաւ բացասել: Այլ ընդհակառակն աստ անդ իրենց լեզուաբանական երկասիրութեանց և բնաներուն մէջ՝ անցողաբար խօսելով՝ վաղահաս վճիռներ տուեր և անցեր են:

Ենթադրութիւնը շատ գիւրին բան ըլլալով և անոր ասպարէշն կարի ընդարձակ, այն պատճառաւ միշտ նորաւոր դժուարութիւններ կը ծագին, որոնցմէ մէկն ալ Պ. Լանկուայինն է: ինչպէս շատ մեծամեծ հանճարներ արծուի նման՝ իրենց տեսութեան բարձրագոյն կէտը վերացած ժամանակ, յանկարծակի օդոյ ստորին դաւառնէրը կ'ինջնեն և հանճարոյ խաղեր կ'ընեն. այսպէս ալ հայագէտ Գալլիանցին, Մ. խորենացւոյ կամ Մարիբասեան պատմութեան վերայ ըրած քնննադատութեան բարձրագոյն տեղին

Սակայն նա կարծելով Թէ Տրդատ ալ այն քաղաքը թագաւորած է և յոյն Արտաշակոյն ալ անոր քարաուղար, ուստի այն յուսարէն արձանագրութիւնը տեսածին պէս՝ անոր գործն ենթադրէ:

Ինչու աւելի հաւանական է ըսել, Թէ այս Ա. գաթնագեղափոխ ընծայուած սիւնն և արձանադրին՝ նոյն է ընդ սեռն և արձանագրին Վաղարշապէս, և Թէ 120էն 'ի վեր կը գտնուէր այն 'ի Մծբին և կամ յԵփեսոս: Անուղի չէ կարծել Թէ այս կէնայ սիւնն եղած ըլլայ՝ զոր Արգարու որդին Անանն այնչափ խնայելով և անձամբ իսկ կ'ուզէր իւր պարանից վերնայտրուել մէջ կանգնել, որուն զո՛չ եղաւ: Սրբ Արգարու մահուամբը յետոյ երկուս բաժնուեցաւ թագաւորութիւնը, և Անանն թագ կապելով յԵփեսոս՝ կամ արքունի անգին յիշատակարանաց հետ այն սիւնն ալ հօն փոխադրեց, և կամ Սրգեհոյ շինութեան ժամանակ՝ Արգար փրկաբարձ էր արգելէ. և Սանատրուկ յետ նուաճելայ զԵփեսոսից և թագաւորելոյն 'ի Մծբին, քարձեալ հօն իւր պաշտօնին մէջ գնել տուած ըլլալ: Գուցէ այս պատճառաւ է որ յապարանս Սանատրուկ արքայի՝ կ'ըսէ այն անձանիք հեղինակն:

Հոսոսծ ատեն, և նախ քան զգրիստոս հեթանոս հեղինակի մը գործ է ըսելէն յետոյ, կ'իյլէ յանկարծ պատմական փաստերու պարունակէն և ենթադրական նոր խաղ մը կ'ընէ, ըսելով. վաղարշակոյ զլ'ար իրաւս կատինա առ Արշակ զրկելուն զէպրը պարզապէս գգուանք մ'է, զոր կ'ընէ խորենայի՝ Սահակայ Բագրատունւոյ, նմանցընելով զնա վաղարշակայ, որ իրբն նոր ոմն Մեկենաս՝ գրադէտ ասորւոյն յանձնած էր Հայոց պատմութիւնը գրել, այսինքն է խորենայոյ:

Սակայն չենք գիտեր որն աւելի կատակ է, Մ. խորենացոյ առ Սահակ Բագրատունի, թէ Լանկլուային՝ առ ուսումնասէրս ըրածն, Ստուգիւ, եթէ առաջինը մենք ևս ընդունելու ըլլանք այնպէս, ինչպէս կը համարի Գաղղիացի պարսնը, սակայն Սահակ Բագրատունիէն սկսեալ մինչև հիմայ դեռ ոչ ոք յազգային մատենագրաց այնպէս հասկցաւ, իսկ ընդհակառակն վերջինը, ամենայն մտապէ կ'իմանայ թէ աւելի կատակաբանութիւն է քան թէ քննադատական գիւտ:

Եւանդուն արեւելագէտն թերևս և ոչ իսկ անդրադարձած է թէ այնու ինքն իրեն հակասած կը լինի: Եթէ իրաւցնէ այն զէպրը վաղարշակոյ հրամանաւ և Մարիքասայ ձեռքով կատարուած չըլլար, խորենային այն ժամանակ և ոչ իսկ վաղարշակոյ անունը կրնար տալ, որովհետեւ ինքք կը վկայէ թէ Մարիքասեան երկասիրութենէն զիտէ այն թագաւորին անունը:

Գաղղիացի արեւելագիտին ըրած են թագութիւնն ըստ մասին եթէ առնելու ըլլանք, այն ժամանակ իրաւցնէ բանաւոր կերպարանք մը կ'առնու: Պ. Լանկլուայի հետ հարցնենք. ինչ կը նշանակեն խորենացոյ Բ գրոց 'թ գըլ-խուն այս խօսքերը. « Աստանօր սպա-

ռին բանք ծերունոյն Մար Աբաս Կատինայ »: Արդ քրիստոնէական թուականին է դարուն մէջ ապրող Մովսէսը՝ Գրիստոսէ երկու դար յառաջ ապրող Մար Աբաս Կատինայի ծեր ըլլալն ինչպէս իմացաւ քաղղէական մատենին սոսկ թարգմանութենէն: Այս դժուարահաւատալի կ'երեայ. ուրեմն հօս յիշուած ծերունին՝ խորնոյ ծերն է, որ 120 տարի ապրեցաւ, և, ինչպէս կանխաւ ըսինք, իւր յատուկ երկն ասորի պատմչին աւանդութեանց հետ խառնելով՝ Հայկազունի իշխանաց պատմութիւնը լմնցնելով՝ Արշակունեաց պատմութեանը հասաւ:

Սակայն խորենացին ինչպէս կրնար ինքզինքը Մար Աբաս Կատինայի նմանցընել, զոր վաղարշակ կը դրկէ առ Արշակ, եթէ իրօք եղած չէր Մար Աբաս Կատինայ պատմիչ մը, կամ լաւ ևս ըսելով, թարգմանիչ մը և վաղարշակ թագաւորն. այս կէտս ևս անհաւատալի է: Աւրեմն կար նմանապէս Մար Աբաս Կատինայ մը, ուսկից օգտուեցան Մովսէս խորենացին և Ս. Հեռոնիմոս իւր արեւելեան պատմութեան մասին, թէպէտ և վերջինը՝ պարզապէս կատիւնաւ կը յորջորջէ զայն:

Յետ ապացոյցանելոյ Մարիքասեան պատմութեան բնագրին և անոր հեղինակին գոյութիւնն առ վաղարշակաւ, այժմ ուշագրութիւննիս դարձրենք աւոր հնագոյն աղբերացը, կ'ուզեմ ըսել Գաղղէացոյց և Ասորեստանեայց զիւաններուն վրայ. քննենք թէ իրաւցնէ կրնային դառնուիլ և կը գտնուէին 'ի Նինուէ, 'ի Բաբելոն և յեկբատան, այն ժամանակները, յԱսորեստանեայց և 'ի Գաղղէացոյց մնացած հնագոյն գիւտնադիրք և մատենաք, ուսկից կարենային այն քաղղէացի կամ յոյն թարգմանիչք՝ հսկէն թարգմանութեամբ, աւանց պատմութիւնն 'ի լոյս ընծայել:

Կը շարունակուի:

Հ. ԲԱՐՍԵՂ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

1 Մ. խորենացոյ պատմագրութիւնն գրականական մեծ խնդիրներ պարունակելուն, որոց վրայ բազում կարծիք հրատարակեցան և հրատարակուելու հետ են յայլ և յայլ գրագիտաց, ներկայ յօդուածներն իբրև բանասիրի մը առանձնական կարծիք կը հրատարակենք: